

ДУМИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ЗАПОРОЖЖЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Павленко І.Я., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет

У статті узагальнюються свідчення про зв'язок дум із Запорожжям та окреслюються можливості та напрямки дослідження запорозької складової дум у контексті культури чоловічої спільноти.

Ключові слова: дума, традиція, трансмісія, трансформація, кобзар, чоловіча спільнота.

ПАВЛЕНКО И.Я. ДУМЫ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ ЗАПОРОЖЬЯ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье обобщаются сведения о связи дум с Запорожьем и очерчиваются возможности и направления изучения запорожской составляющей дум в контексте культуры специфического мужского сообщества.

Ключевые слова: дума, традиция, трансмиссия, трансформация, кобзарь, мужское сообщество.

PAVLENKO I. YA. DUMAS IN THE CONTEXT OF THE CULTURE OF ZAPORIZHZHYA: STATEMENT OF THE PROBLEM / Zaporizhzhya National University, Ukraine

In the article summarize information about the connection dumas with Zaporozhye and identifies the learning opportunities of Zaporozhye's component of dumas in the context of a culture of the specific male community.

Key words: дума, tradition, transmission, transformation, kobzar, men's community.

Дума – оригінальний жанр української усної народної творчості – привертає увагу збирачів фольклору та науковців уже впродовж двох століть.

Звичайно, за тривалий час накопичилися знання про різні аспекти думового епосу: від історії жанру та його поетики, особливостей історизму, специфіки кобзарського репертуару до способів виконання, зв'язку слова та музичного супроводу тощо. Історія збагачення знання про унікальний жанр відтворена в багатьох дослідженнях. Передусім, це повний і ґрунтовний аналіз історії збирання та дослідження думи, який подала К. Грушевська у двох томах свого непересічного видання [6; 7], та найновіші дослідження С. Грици та М. Дмитренка, що вміщені у 1-му томі сучасного академічного видання думового епосу [5; 8].

Зв'язок думи з козацтвом також неодноразово ставав об'єктом дослідження, адже він закарбований уже в народних назвах жанру – козацькі пісні, козацькі псалми, – у тому, що героями дум є козаки або представники їхніх родин, художній простір творів – традиційні місця розселення та діяльності українського козацтва. Цей зв'язок ніколи не брався під сумнів дослідниками та збирачами, які розглядали думу, або принаймні значну частину творів цього жанру як результат творчості козацтва або кобзарства, пов'язаного з козацьким середовищем. Навіть П. Житецький писав про існування особливого типу «військових, козацьких кобзарів та бандуристів, які мандрували з козацькими загонами та були свідками різних подій. Це були воїни-козаки похилого віку, які через старість або з якихось інших причин не володіли зброєю та входили до складу «бойової музики» [9, с. 170–171].

У ґрунтовній класифікації думового епосу К. Грушевська виокремлює групу «Думи про лицарство», говорячи про те, що думи ці поєднані становою приналежністю героїв та відтворенням моралі козацтва. Дослідниця визнає, що між героями існує суттєва відмінність, «козацьке лицарство» «кобзарського епосу не є якимось виразним історичним поняттям, а скоріш невиразний ідеал, що з певними варіаціями потенційно належить вській чоловічій військовій організації» [6, с. 3]. Науковець не схильна розглядати козацтво як єдиний стан, але з огляду на необхідність класифікації думового матеріалу не розрізняє ні звичаї, ні мораль козацтва запорозького та реєстрового, хоч у різних думках ці звичаї, а часто й моральні норми, є різними.

Відзначалися й різні аспекти зв'язку дум із Запорожжям, але переважно побіжно, у працях про історію та побут запорозького козацтва. Мабуть, першим свідченням побутування кобзарського мистецтва на Запорожжі є в згадки Самуїла Зборовського. У 1581 р. на нього справило велике враження те, як козаки «стріляють, співають пісні, грають на кобзах», і роблять усе це з великою майстерністю [4, с. 151]. В одному з перших досліджень історичної історії Д. Бантиш-Каменський стверджував: «Запорожець грав на бандурі, приспівував пісні: але пісні ці схожі на їхній жорстокий норів. Замість кохання та родинного щастя, він оспівував загальновідомі вбивства та розбої, предками його або їм самим здійснені» [2, с. 245].

Першою регіональною збіркою українського фольклору Нижньої Наддніпряни стала «Запорожская старина» І. Срезневського, у якій було вміщено козацький фольклор, зокрема героїчні думи та історичні пісні, зібрані в Павлоградському повіті Катеринославської губернії. На жаль, частина творів у цьому виданні була відредагована та перероблена (наприклад, щодо пісні «Ой високо сонце сходить...» видавець зробив примітку: «Зі слів бандуриста з поправками за трьома іншими списками» [15, с. 6]), що викликало сумніви щодо автентичності записів. Серед знавців запорозької традиції був 97 річний запорожець Гречка, який, за словами І. Срезневського, «розповідає надзвичайно детально, і, що найбільш цікаво, по-своєму, як

запорожець, з його вірою і політичними думками. Живий пам'ятник минулого» [15, с. 129]. Сам факт ознайомлення видавця з творами цього жанру свідчить про їхнє розповсюдження на землях принаймні однієї з колишніх запорозьких паланок.

Вивчаючи в 30-ті рр. XIX ст. історію Нової Січі, А.О. Скальковський звернув увагу і на характер фольклору в регіоні. Фіксує переважно пісні та легенди (частина наведених ним прикладів нефольклорного походження), історик зазначив, що їх складено «... на Січі або на бойових біваках, біля вогнищ, пікетів, або в тяжкі дні прикордонної служби. Бандуристи були справжніми скальдами війська Запорозького, і мало не кожний старшина мав при собі хлопця-торбаніста, який, змолоду присвятивши себе музиці, був спершу співцем чужих легенд, а потім складав свої» [14, с. 13]. Фольклор Запорожжя він відділяв від творів інших регіонів України, зазначаючи, що сучасники-збирачі та дослідники «змішують запорозькі військові пісні з народними», хоч їхня «мова і форма були ті ж, а от характер цієї поезії та зміст пісень цілковито відрізнялися від українських» [14, с. 14].

В етнографічних записах О. Афанасьєва-Чужбинського, зроблених під час подорожі Дніпром у другій половині 50-х рр. XIX ст., наводиться розповідь одного старого козака, який колись був січовиком: «...між товариством було багато гарних гравців на бандурі, які і “лепсько співали”, і, безумовно, між цими співцями траплялися іноді обдаровані люди, що складали десь у степах свої талановиті думи» [1, с. 15], але сам письменник не чув у цій місцевості жодної думи. О. Афанасьєв-Чужбинський відзначив зміни, що відбулися у фольклорі Наддніпрянщини. За його спостереженнями, це різке зменшення та тенденція до загального занепаду історичної епічної пісенності, оскільки, думове мистецтво занепадає навіть порівняно з часом укладення збірок Цертелєва, Лукашевича, Срезневського та Максимовича. Народних епічних пісень значно менше, а дещо зовсім не вдається записати. Цю ситуацію він пояснив тим, що занепадає кобзарське мистецтво, оскільки раніше талановиті думи складали січові братчики, а зараз старці, які змінюють твори. Спостереження Афанасьєва-Чужбинського підтверджує ту точку зору, що думи склалися на Січі, а з розпадом Запорожжя трансформуються й жанр (із погляду прагматики, характеру виконавців та регіону побутування), твори якого, принаймні в цій місцевості, вже в середині XIX ст. практично не фіксуються.

Для вивчення запорозького складника дум важливе свідчення П. Куліша про те, що сліпець із Харківської губернії Ригоренко в молодості купив бандуру в запорожця, від якого кобзар перейняв думи про Ганджу Андибера, Марусю Богуславу, козацьке життя, перемогу під Корсунем. Він засвоїв не весь репертуар свого вчителя, отже, коло виконуваних на Запорожжі дум було ширшим. «Запорожець, за словами Ригоренка, знав нескінченну кількість пісень і дум про старовину та деякі передав йому. Ригоренко засвоїв би їх і все, але запорожець помер, не встигнувши передати йому все, що знав і, можливо, скомпонував власним задумом. Свіжа пора життя самого учня минула, як сон, старість, що настала, разом зі зміною смаку слухачів, затьмарила в його пам'яті й то, що знав він» [10, с. 199].

Отже, у спостереженнях П. Куліша відзначено, що носіями думової традиції, принаймні її частини, були запорожці (виходячи з роздумів, викладених на наступних сторінках, творцями козацьких дум були козаки, але чи то місцеві, чи то запорозькі, – про це не йдеться). Симптоматично, що від воїна знання передавалося сліпому кобзареві, в інше середовище, що вже змінювало ставлення до творів, вибірково запам'ятовувало та своєрідно їх трактувало. Отже відзначена зміна виконавців та подальша трансформація дум під впливом аудиторії слухачів [10, с. 198–198].

Для Я. Новицького існування дум на Січі було очевидним. Він вважав, що твори цього жанру зникли на Нижній Наддніпрянщині разом з останніми запорожцями. Його досвід збирання фольклору дав змогу написати: «З 1874 р. збираючи залишки старовини на Катеринославщині, бандуристів ми вже не зустрічали, не чули дум. Правда, на ярмарках Новоросії зустрічалися лірники, – не перевелися вони і зараз, – але репертуар їхній бідний і не йде далі пісень та псалмів про п'ятниці, Страшний Суд, Варвару, Миколу, Лазаря та багато інших апокрифного характеру» [13, с. 4].

Д. Яворницький вважав козаків творцями дум і відзначав поширеність та авторитет кобзарів на Запорожжі [21, с. 41; 22, с. 238]. Науковець записав декілька дум на колишніх межах Запорожжя від захожих виконавців, але на місцях колишніх Січей та зимівників твори цього жанру йому не траплялися.

За розвідками сучасного дослідника Костя Черемського, у 20-і рр. XX ст. в колишньому Катеринославі проживало багато кобзарів, але в їхньому репертуарі, як і за часів фольклористичної діяльності Я. Новицького, думи не фіксувалися: він складався переважно з псалмів духовного змісту [20, с. 17]. Ці спостереження засвідчуються й записами репертуару кобзарів Павлоградщини, зробленими у 30-ті роки XX ст. [3]. Під час проведення фольклорних експедицій студентами Запорозького університету були зафіксовані згадки старих людей про те, що в дитинстві чули кобзарів (йдеться про 20-ті – початок 30-х рр.), можливо, поряд з історичними піснями вони виконували думи, але жодна дума не записана.

Отже, усі дослідники культури історичного Запорожжя, які досліджували стан фольклорної традиції або зі слів старих запорожців, або їхніх нащадків у першому поколінні, засвідчували генетичний зв'язок багатьох

творів цього жанру з історичним Запорожжям, водночас фольклористи мають справу переважно з текстами, зафіксованими поза територією січової спільноти в ті часи, коли січового козацтва вже не існувало.

Складається нетипова ситуація: з одного боку, є чимало свідчень про те, що думи на Запорожжі були, з іншого, – відсутність фіксацій творів цього жанру навіть у часи активної фольклористичної діяльності видатних дослідників нижньонадніпряньської фольклористики. Симптоматично, що записи дум із теренів історичного Запорожжя невідомі. Виникає питання про причини такого явища, чим зумовлена актуальність пропонованої розвідки. Її мета – розглянути причини зовнішнього руху дум із Запорожжя та окреслити шляхи можливого дослідження внутрішнього зв'язку різних варіантів творів цього жанру з історією, культурою та звичаєвими нормами січового козацтва.

Стаття не претендує на повне і всебічне висвітлення проблеми, оскільки завдання полягає в тому, щоб привернути увагу дослідників до тих питань думознавства, які ще не осмислені всебічно.

Аналіз дум у контексті запорозької культурної традиції допоможе не лише встановити їхній зовнішній та внутрішньотекстовий зв'язок із Запорожжям, але й виявити їхні первинні семантичні та аксіологічні домінанти, дати неупереджений аналіз широковідомих творів та їхніх варіантів (вияв первинної семантики неможливий без порівняння варіантів та місця і часу їх записів).

Говорячи про необхідність вирішення проблеми руху жанру в просторі та часі, необхідно враховувати: 1) становлення фольклористики відбувалося в період занепаду цього жанру, тому значною мірою думи записувалися від виконавців, а не творців, у середовищі, що стрімко змінювалося, а це вело й до змін кобзарського репертуару і поступового зменшення в ньому кількості дум, особливо героїчних; 2) сучасна наука орієнтована на дослідження явища, яке в живому побутуванні не трапляється, а якщо і відтворюється, то за раніше записаними зразками.

Наведені вище приклади свідчать, що збіднення фольклорного репертуару Нижньої Наддніпрянщини та відсутність у ньому дум упродовж XIX ст. фіксувалося неодноразово. Порушувалося й питання про те, чому це відбувається. Цікаві та актуальні на сьогодні думки стосовно цього питання висловив П. Житецький. За його спостереженнями, політичні зміни, що відбувалися впродовж XVIII ст. на українських землях, змінили слухача. Інтерес до дум суттєво зменшився, і виконуватися вони стали рідше. Гайдамаки віддалилися за своїми ідеалами від козацтва, і їхня діяльність не спонукала до творення дум, тому виконавці та твори з традиційних запорозьких земель поступово переходять на гетьманщину, де частково збереглося козацтво, що «сидить на своєму ґрунті». І вже на цих землях дума занепадала остаточно («знайшли своє остаточно упокоєння») [9, с. 172–174]. На думку П. Житецького, остаточно згасання жанру пов'язане з його переходом із козацького середовища до «простонародного» [9, с. 175].

Фактично творення думового епосу на Запорожжі (як і на інших козацьких землях) було припинене вже у XVIII ст., трансформація жанру пов'язана із зміною середовища складання та трансляції, що й зумовило рух творів на територію, де раніше вони мали менше поширення (або й взагалі траплялися рідко, як явище суто запорозьке, коли йдеться про значну частину героїчних думових сюжетів), але ще деякий час зберігалися певні осередки козацького духу та буття. Із їх руйнуванням остаточно зникає й дума. Учений звертається до цього питання побіжно, але його думки зосереджено на ролі середовища в існуванні фольклорного явища.

Творцями запорозьких дум були співці-воїни, слухачами – січове товариство. Думи віддзеркалювали їх погляди та уподобання, відтворювали моменти, значущі та знакові для спільноти. Власне, творці та слухачі належали до однієї спільноти, були носіями єдиного етосу, мали спільну систему цінностей, що було надзвичайно важливим для сприйняття твору. І те, що було цікавим для січових братчиків, зовсім необов'язково цікавило інших. Мабуть, це й було передумовою того, що Ригоренко не запам'ятав всі думи з репертуару запорожця. Ці приклади, як і запис дум виключно за межами історичного Запорожжя, дають можливість висловити припущення, що не всі запорозькі думи посіли гідне місце в репертуарі кобзарів із Гетьманщини або Слобожанщини, частина їх могла просто забуватися, оскільки не мала ні виконавців, ні слухачів.

У світлі досліджуваної проблеми потрібно звернутися до думок К. Грушевської, яка вважала, що частина думової спадщини могла бути забутою виконавцями XIX ст., оскільки ці твори не збігалися з їхніми поглядами та світобаченням. Зміст матеріалу, що дійшов до нашого часу, значною мірою зумовлений уподобаннями виконавців і тим, що певні текстові моменти набула для них особливого сенсу. «Дума про Безродного надзвичайно вбога змістом, обертається коло досить дрібного питання звичаєвого права – питання приймання джури в козацькій осередок: передача джурі зброї і коня від помираючого лицаря – його пана. Таке питання може мати інтерес тільки в своїм полі, серед людей, що кермуються тими звичаями і цікавляться їх застосуванням у житті, себто серед козацтва, і навіть дивно було б, що ця тісно-становна дума могла проіснувати в козацькому вжитку аж до другої половини XIX ст., коли б ми не мали пояснення сеї симпатії кобзарів до думи про Безродного в близькості до кобзарського кола соціологічного моменту передачі, яку описує ця дума...» [6, с. 2].

Зі знищенням Запорожжя розпорошується могутня культурогенна спільнота. Кобзарі, що жили при війську запорозькому, розносили його славу і після розгрому Січі. Частина їх помандрувала з іншими запорожцями за Дунай, а потім на Кубань. Дехто повернувся до родини та навчав там співати (не творити!) дум. Хтось знайшов собі притулок у нових, створених на теренах колишніх вольностей, умовах, залишився на віддалених розосереджених зимівниках, і кількість їх була незначною.

Колонізація колишніх Вольностей Запорозьких відбувалася за рахунок переселення українців з інших земель, водночас землі віддавалися німцям, створювалися російські села, отже, формувалося нове культурне середовище, яке могло не сприймати кобзарів та їхню культуру, що також зумовлювало поступове переміщення носіїв думової традиції на інші землі.

Зі зникненням чоловічої спільноти змінювалася й роль кобзарів та ставлення до них. Змінюється їхній суспільний стан – не військовий співець (війська не існує), а жебрак, що шукає, як і за чим прожити, знижує їхній суспільний статус, ставлення до них слухачів також змінилося: значна частина вільного козацтва перетворилася на кріпаків. Зміна суспільного статусу й призводить до необхідності орієнтуватися на смаки та уподобання нової аудиторії, а отже, й змінювати репертуар. Відсутність героїчного, зміна його місця в системі духовних цінностей (про що свідчить, наприклад, порівняння варіантів історичних пісень із Запорожжя та Кубані) змінює й естетичні вподобання, тому і відмову від традиційного козацького мистецтва, зумовлює зміну репертуару кобзарів та поступове “витіснення” з нього героїчних дум.

Героїчні думи були яскравою згадкою про минуле, але колишньої агітаційної ролі – заклику на січ – виконувати вже не могли, згадка про минуле іноді була болісною. Утвердженню засад покори, терпіння, незлобивості, примирення з дійсністю, покори більше сприяли духовні вірші, псалми, тому вони поступово посідають домінуюче місце в репертуарі співаків-жебраків поряд із творами, що також давали змогу заробити – жартівливими й танцювальними піснями, які покращували настрої слухачів.

Отже, героїчна дума поступово відходила в небуття, оскільки впродовж XIX – початку XX ст. кількість фіксацій творів цього жанру постійно зменшувалася, а коло сюжетів звужувалося.

Як будь-який жанр, мандруючи в часі та просторі, дума суттєво трансформувалася, часто змінюючи навіть аксіологічні домінанти, що відбулося, наприклад, з думою про Олексія Поповича, де героїчні мотиви поступово змінювалися на моралістичні, водночас порівняння різних варіантів одного твору демонструє збереження окремих мотивів і деталей, що засвідчує їхню цінність і значущість. Така увага до окремих аспектів тексту не може бути випадковою, оскільки пов'язана вона найчастіше або зі збігом цінностей творців та виконавців, або цікавістю виконавців до окремих реалій минулого, або навіть сакралізацією пам'яті про минуле і намаганням передати дещо незвичне але, безумовно, значуще для нащадків без будь-яких змін. Саме таку увагу привертала реалії обрядової та звичаєвої традиції Запорожжя, незвичність побуту запорожців, всього того, що для них було повсякденням і дивом для наступних поколінь, та навіть для їхніх сучасників на інших українських територіях. Зміна часу, простору та середовища трансляції призвели до того, що інколи цим деталям надавали нового сенсу, інтерпретували в контексті власних звичаїв та традицій, але все ж таки пам'ятали.

Водночас привертає увагу той факт, що в багатьох записаних думках хронотоп виразно запорозький, герої – запорожці, збережено чимало реалій, властивих побуту та звичаям саме запорозького середовища. Значна частина героїчних дум залишається «січєцентричною». Спираючись на дослідження попередників, але, перш за все, на тексти творів, що входять до різних видань [11; 12; 17; 18; 19], ми можемо сказати про те, що внутрішній рух у багатьох героїчних думках спрямований до Січі, яка усвідомлюється героями і виконавцями як центр власного простору: саме сюди повертаються козаки після битв та подвигів (Самійло Кішка, Козак Голота, Олексій Попович, Іван Богуславець), але зовнішній рух жанру, характер його розповсюдження, спрямований від Січі. Запорожжя ніби випромінювало свої думи на решту українських земель, і вони ще довго після згасання думової традиції на території колишніх вольностей зберігали внутрішній зв'язок із Нижньою Наддніпряниною, що виявилось і в характеристиці героїв, і їхньої діяльності, у внутрішньому топосі козацьких дум, відтворенні січової моралі та звичаєвого права саме Запорожжя, і в тому, що в народній свідомості думи постійно пов'язувалися з Запорожжям: їх традиційно називали “козацькими думами”, “запорозькими думами”, “козацькими псалмами” навіть тоді, коли інститут козацтва було зруйновано, а Запорожжя було фактично знищене.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию – Ч. 1 : Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – изд. 2. – Санкт-Петербург, 1863. – 467 с.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Н.И. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.

3. Гей, гук, мати, гук! Пісні Апостолівщини, зібрані бандуристом В.І. Кирилюком : [факсимільне видання] / вступ та упор. М.О. Долгова. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1997. – 271 с.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
5. Грица С. Думи в синтезі слова, музики і виконавства / С.Й. Грица // Українські народні думи : у 5-ти т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г.А. Скрипник., за заг. ред. К. Дмитренка та С. Грици. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 33–118.
6. Грушевська К. Деякі питання про народні думи/ Катерина Грушевська // Українські народні думи. Том 2. Тексти №№ 14–33. Передмова Катерини Грушевської. – Харків – К. : Пролетар, 1931. – С. V–XXX.
7. Грушевська К. Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX / Катерина Грушевська // Українські народні думи. Том 1 корпусу. Тексти №№ 1 – 13 корпусу і Вступ Катерини Грушевської. – К. : Державне видавництво України, 1927. – С. XXIII–ССXX.
8. Дмитренко М. Українські народні думи як феномен традиційної культури / М.К. Дмитренко // Українські народні думи : у 5-ти т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г.А. Скрипник, за заг. ред. К. Дмитренка та С. Грици. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 6–32.
9. Житецький П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецький. – К. : Издание редакции журнала «Киевская старина», 1893. – 262 с.
10. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш : в 2 томах. – Т. 1, 2. – К. : Дніпро, 1994. – 719 с. – [Репринтне издание 1856 – 1857 гг.].
11. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Дагоманова. – Т. 1. – К., 1874. – 336 с.
12. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Дагоманова. – Т. 2. – Ч. 1. – К., 1875. – 166 с.
12. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. – Репринтное воспроизведение издания 1911 года / Я.П. Новицкий. – Рига : Сприндас. – 1990. – 119 с.
13. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
14. Срезневский И. Запорожская старина / И. Срезневский. – Ч. 1. – Харьков : Университетская типография, 1833. – 132 с.
15. Срезневский И. Запорожская старина / И. Срезневский. – Ч. 1. – Харьков : Университетская типография, 1831. – 168 с.
16. Українські народні думи. Том 1 корпусу. Тексти №№ 1–13 корпусу / Вступ Катерини Грушевської. – К. : Пролетар, 1927.
17. Українські народні думи. Том 2. Тексти №№ 14–33. Передмова Катерини Грушевської. – Харків – К., Пролетар, 1931. – С. V–XXX.
18. Українські народні думи : у 5 т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г.А. Скрипник, за заг. ред. К. Дмитренка та С. Грици. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – 856 с.
19. Черемський Кость. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства / Кость Черемський. – Харків : Центр Леся Курбаса. – С. 14.
20. Яворницький Д.І. До альбому української старовини / Дмитро Яворницький // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 37–46.
21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1990. – 580 с.